

Сеппо Лаллукка
Хельсинки

ЭРВЕЛМАРИЙ КАЛЫКЫН ШОЧМО ИСТОРИЙЖЕ ДА ПОСНА ТҮШКА СЕМЫН ВИЯНМЫЖЕ

Эрвелмарий калыкын шочмо историйже гыч

Марий-влакын посна калык семын чумырген шумо жапышт мемнан эран I түжем ийла мучашлан – II түжем ийла тўналтышлан келшен толеш. Юл-Виче кундемьште эртарыме археологий да топонимике шымлымаш акретсе марий племена-влакын тунамсе пагытыште илыме верыштым ончыкташ йўным ыштен. Нунын илыме мландышт тунам Юл энҥер мучко, Ока гыч тўнгалын Казанка энҥерын анҥже марте, шуйнен. Марийын акретсе кугезыже тўншотышто Юл энҥерын пурла мogyрыштыжо илен, I түжем ийла мучаште – II түжем ийла тўнгалтыште тиде кумдык, шола мogyр дене таҥастарымаште, шагалла чучын. Вет энҥерын шола мogyрыштыжо марий-влакын илыме мландышт йўдвел мogyрыш тораш, Унчо-Вўтла энҥер-влак кокла гыч тўнгалын Виче энҥерын кыдалже марте, шуйнен¹⁵. Тугеже, кокла курымын тўнгалтыш жапыштыже марий-влакын кугезышт, кызытсе Марий Эл Республикын кумдыкшо дене таҥастарымаште, утларак кумда мландыште иленит.

Курымла дене Кыдал Юл кундем тўрлў йылман калык илыман вер семын ойыртемалтын. Кокымшо түжем ий тўнгалтыште ты мландыште илыш ласка лийын огыл – Каспий воктенысе степь гыч булгар-влак да касвел гыч славян-влак шыгыремден толыныт. Акретсе марий племена-влак шукынжо Юл кундемысе булгар-влакын кид йымалнышт иленит, славян-влак дене кылышт эше пенгыдыжак лийын огыл. XIII курым тўнгалтыште акрет руш князь-влак булгар-шамычым сеҥенит, тиде нунылан марий калыкын илыме мландыштыже шкеныштым оза семын кучаш йўным ыштен. Но 1230 – 1240 ийлаште монгол-влакын керылт пурымышт дене сўрет угыч вашталтын. Кокла Юл кумдыкым Шўртнў Орда шке кид йымакыже налын, тыге степыште да Эрвелне илыше-влак дене кылышт угыч пенгыдемын. Марий-

влакын мландышт кок кугыжаныш коклаш (буферный зоныш) логалын: ик велым – Шортньö Орда, вес велым – Руш кугыжанышын йүдвел-эрвел княжестве-влак¹⁶.

Кугыжаныш-влак көргыштö үчашымаш ден кредалмаш каен шогымылан көра Шортньö Ордан сенен налме мландыштыже пенгыде режим XIV курымышто лунчыргаш тўҥалын. Ордан кучемже начаремме дене нунын деке түрлө войска ден агыше-влак чўчкыдын керылт пуреныт, ваш-ваш сарым тарватеныт. Тыгай пуламыр жапыште эн чот верысе калык йöсланен. Шыгыремдымым чытен кертде, еҥ-влак чодыран кундемыш шылын куржаш тўҥалыныт. Тыге Кокла Юл кундемыште илыше-влак йүдвельш тарваненыт. Касвел могырым тюрк калык-влакын шыгыремдымыштлан көра марий ден удмурт племена-влакын ик ужашышт эше йүдвекырак куснен каен, а кодшо ужашыже, очыни, вес калык дене лугалтын да эркын йылмыжым монден. Тиде жапыштак регионшто эрвел славян-влак витареныт. Акретсе марий мланде нерген ойлаш гын, йүдвел гыч, Виче могырым, нунын деке вўдыштö толен коштшо (разбойник) ден Угарманысе сарзе(ушкуйник)-влак чўчкыдын керылт пуреныт. Но эн чот йүдвел-руш княжестве-влак могырым темдымаш шижалтын. Нуно Юл энҥер дене касвел могыр гыч походыш толеденыт да у верым айленыт¹⁷. Ик эн кугу пенгыдемдыме пунктлан тунам Угарман ола чоҥымым шотлыман. Тудо XIII курымын икымше пельштыже шочын. Икманащ, марий племена-влакым чыла могырымат шыгыремден луктыныт. Марий-влакын Шортньö Орда деч кодшо ик кугыжанышыш – Озан ханствыш – пурымышт славян-влаклан Марий кундемыш толаш нелылыкым луктын. Озан ханын кид йымалныже улмышт гоным марий-влак чек деч öрдыжтырак (тўрыштырак) иленыт, сандене Озангысе рўдö кучем нунын дене шке огыл, в весе-влак гоч вуйлатен шоген, вес семынже, марий-влак шке вуйлатыме структурыштым да шкешотан автономийыштым арален коден кертныт. Вуйлатыме сомыл деч посна марий йўла дене кылдалтше йодыш-влакым рашемдымашке татар-влак ушнен огытыл. Икманащ, марий ден рўдö хан кучем кокласе кыл келшымаш шотан лийын.

Марий мландын кугу ужашыже Озаҥ ханство ден Московий чек коклаште лийын. Тунам марий-влак шукынжо хан могырыш кусненыт. Улшо источник-влак почеш, марий сарзе-влак пенгыде да лүддымө улмышт дене ойыртегалтыныт. 1552 ий марте, Иван Грозныйын Озаҥ олам сеҥен налмешкыже, олыкмарий-влак хан войскан ўшанле сарзыже лийын кодыныт. Тиддеч деч посна, кунам татар-влакым руш кугыжа сеҥен, Марий кундемын олыкмарий велже тидын дене келшен огыл, сандене кугу тумам тарватен: 1552 – 1557, 1571 – 1574, 1582 – 1584 ийлаште черемис сар-влак каен шогеныт. Нуно шучко лийыныт, энгерла вўр йоген, моткоч шуко еҥ пытен, кумда мланде чараҥын. Вўрвужык вашпижмашым темдалмеке, партизан-влакын ваштареш шогымыштым чараш манын, Юл энгерын шола серешыже руш кугыжа ор-влакым чоҥыктен¹⁸.

Сеҥен налме мландыште кугыжан вуйлатышыже-влак калык дене кутыренат «моштеныт», нуным индыренат кертыныт. Кўлеш годым ор гыч каратель отряд-влак «пудыранчыкым тарватыше-влак» деке писын миен шуыныт. Кертме семын, вуйлатыше-влак сар-курал дене кредалмаш деч кораҥаш тыршеныт. Чынжым гын, у оза ты кундемыште ожнысек палыме вуйлатыме йоным (но тудо Московийын военный интересшылан келшен толшо лийын) кучылтын. У кучем калык дене кылым муаш «төчен» гынат, Озаҥ ханын кидше йымалне ончыч илыше-влак «йолым ончыктеныт» – Урал могырыш шылын куржыныт. Тушто кугыжан власть Кыдал Юл кундемысе гаяк эше пенгыде лийын огыл. Московийын тушманже радамыш ятыр олыкмарий пурен, сандене эрвелыш шылын куржшо-влак коклашкат нуно шукынак логалыныт.

У мландым да Юл энгер кумдыкым чыла сеҥен налме деч посна Руш кугыжанышын политикыже вес шонымашым илышыш шыҥдарен – православный черке Озаҥ ханствым Московий кумдыкыш савырыме шотышто сарзе-политик схемым ыштымаште полшен. Сеҥен налме мландыште у режимым илышыш шыҥдарыше-влаклан тўрлө нелылык дене тўкнаш пернен, тидлан көра руш огыл калык коклаште христиан верам писын

шарыме пашам нуно изиш лушкыдеменыт. Верысе калыкым виеш тынеш пуртымо кампанийым XVII – XVIII курым марте шуеныт гынат, чыла мусульман ден чий веран-влакым православийыш савыраш тўҥалыт манымым чылан паленыт. Руш огыл калык-влакым ик кугу обществош чумыраш эн ондак нуным ик вераш кусараш кўлын, а вара ик культурым «тушкен пуаш» шоненыт. Хан кучем марий-влакын чий йўлашт шотышто сай койышым ончыктен гын, Моско кид йымаке логалмеке, тидлан ўшан шагал лийын. Марий йўла шотышто сўрет кужу жаплан лўдыкшым сўрен. Мутат уке, чий вера шотышто шыгыремдымаш шочмо-кушмо верым коден каяш тарватен¹⁹. Палемдыман, вес кундемыш шылын куржшо марий-влак нерген ойлымо годым эн тўҥ амаллан кызытат тынеш пуртымым гына шотлат. Но тиде тыге огыл. Марий-влак шочмо-кушмо верышт гыч вес кундемыш виеш тынеш пуртымылан гына огыл куснен каеныт.

Эн кугу амалже – марий-влакын мландыштым поген налыныт. Пенгыдемдыме сарзе ола-влакым чоҥымашат калыкын шыдыжым луктын, молан манаш гын гарнизон сынан олам чоҥымо вер гыч гына огыл, тудын воктене верланыше мланде гычат руш огыл калык-влакым чылаштым поктеныт. Мутлан, Уржум олам чоҥымылан кўра ик ялым тўрысnek поктен колтеныт, а тушто илыше-влакын мландыштым сарзе вуйлатыше, лўйкалыше ден сарзыеҥ-влаклан пуэденыт. Тыге, ола ден ор-влак чылт рушаҥыныт. Тылеч посна верысе калык деч поген налме мландыш моло руш-влакым (сарзе огыл калыкым) илаш кумылаҥденыт. Нуным вераҥдаш эше шукурак мланде кўлын, сандене тўп калыкым кугезе мландыж гыч йўршыш «шўкен луктыныт». Монастырь-влакым чоҥымашат верысе калыкым ўкымеш умбакырак, вес мландыш, куснаш йодын²⁰.

Илыме вер деч посна кодмаш, тыгак эрвелне ятыр яра мланде уло манме шонымаш калыкым тора корныш лекташ таратен. Но шарныман, XVI курымышто мландым поген налмышт да илаш куснышо руш-влакын тўп калыкым «пызырымашт» але палдарнаш гына тўҥалын. Сандене Марий кундем гыч куснен кайыше-влак утыждене шукын лийын огытыл. Сўрет

XVII – XVIII курымлаште чот вашталтын – тунам пеш шуко марий, чытен кертде, эрвел кундемыш шылын куржын.

Чолман эҢер куснен кайыше марий-влакын илышыштышт кугу верым налын. Тиде эҢер да тушко йоген пурышо моло тыгыде эҢерла воктене (тўҢ шотышто шола могырышто) тўжем дене айдеме илаш йўрышў у мландым кычалын, келшыше кумдыкым эрыктен, шкаланже да вольыклан илемым чоҢен. ЭҢер-влак нунылан тўҢ корно семын лийыныт гынат, еҢ-влак, содыки, мланде денак эртенят, молан манаш гын вўдыштў нуным куштылгын авырен, кучен кертеныт. Кугу куснымашын икымше йыжыҢыштыже, очыни, вўд денат каеныт – тунам эше эҢерлаште шылын куржшо кресанбык-влакым кучаш караул пост-влак лийын огытыл. Варарак, тўшкан куснаш тўҢалмеке, тора корныш кайыше-влак телым ече, кеҢежым имне дене але йолын корныш тарваненыт²¹. Утларакшым нуно чодыра дене каяш тыршенят, «погыштым писте куршыш пыштен, өртнўр кок могырыш сакеныт, але почешышт кўреш пыштен шўдыренят».

Виче эҢерын аҢже гыч эрвелнырак, Чолманын пурла вельштыже, куснен кайыше-влакын шкешотан погынымо верышт лийын. Тушто нуно вашлийыныт, погыненят да ты вер гыч тўрлў могырыш шаланеныт. Тиде вер гыч куснышо марий-влакын кум тўҢ корныштым палемдаш лиеш. Эн кугужо Чолман эҢер гоч вончен, кечывалвел-эрвельш наҢаҢгаен. Икымше тўшкаш пурышо-влакын корнышт Ош Виче ден Буй эҢер могырыш да тушко йоген пурышо моло эҢерла воктеке шуйнен. Южыжо Ўпў эҢер аҢ декат миен шуын. Кокымшо тўшка кечывалвельш каен, тўҢ вўд корнылан Ик лўман эҢерым ойырен. Кумшо тўшка йўдвел-эрвел велке лупшалтын. Тушко кайыше-влак эн кужу корным эртенят, тўҢ ориентир семын нунылан Чолман эҢер лийын. Куснен кайыше-влак эҢерым корно семын палемденят гынат, илыме верым кугу вўд воктене огыл, чўчкыдын изирак эҢер воктене ойыренят. Таче марий ял-влак Чолман воктенат, Ош Виче эҢер серыштат улыт. Но нунын шочмышт марий-влакын историйыштышт тўҢалтыш миграций толкын дене огыл кылдалтыныт²². У мландыште илаш акрет

марий-влак улакрак верым ойыреныт. Моланже раш: шукынжо вес мландыште илыме верым нигö дене кутырен келшыде палемденыт. Сандене нуно ты кундемыште илыше-влак деч торашкырак верланаш тыршеныт. Урал кундемыш илаш куснышо-влаклан пошкырт калык мландым яра пуэн огыл – тудлан йозакым але арендылан окса дене оброкым тўлаш йодын. Тўҥалтыш жапыште марий-влакын илемышт изи, чўчкыдын ик ешан гына лийын. Тылеч посна, у мландыште илаш тунемме пагытыште еш икмыняр гана илыме вержым вашталтен кертын²³.

Озаҥ олам сеҥымекат, тыгак XVII курымыштат, ожнысо хан мландыште илыше-влак дене кылым ыштыме годым руш кугыжа «соламат кучен, мўгиндымат пукшен». Рўдö власть тиде кундемыште илыше калыкын илышыштыже ты марте мо улшым утыждене «шалаташ» тыршен огыл. Тыге, верлаште калыкым вуйлатыме сомыл ончычсо семынак кодын. Руш огыл калыкым тынеш пуртымо пашат икмардан каен. Петр I вуйлатыме жап деч ончыч Юл кундемысе калык-влакым ик социально-политический системыш ушымо паша кугыжанышыште тўрыс шукталтын огыл, а тўрлö йылман калыклан икгай религий ден тўвырам ышташ тыршыме нергенже ойлыманат огыл.

XVII курымышто Юл кундемыште илыше кресаньык-влак шуко гана тумам тарватеныт. Нуно у власть ваштареш улмыштым ончыкташ восстанийым тарватен огытыл, а вес мландыш шылын куржыныт. Тыгай сўрет тунам кумдан шарлыше лийын. Палемдаш кўлеш, шылын кайыше-влак коклаште шагал чотан калык гыч лекше гына огыл, тыгак руш-влакат лийыныт. Сандене марий-влакын шке кумылын вес кундемыш илаш кайымыштым тунамсе кугу куснымашын ик ужашыже семын ончыман.

Лач марий-влак шотышто гына ойлаш гын, Чолман эҢер ден Урал кундемыш нуно эше Иван Грозныйын Озаҥ олам сеҥен налмыж деч ончычак изирак тўшка дене илаш кусненыт. Мутлан, XV курымысо летописьыште Пошкырт кундемыште «тора черемис-влак» иленыт манын возен коденыт²⁴. Но тиде лач тыге лийын манын каласаш нелырак, молан манаш гын «черемис» мут

дене тунам Юл-Чолман кундемыште илыше марий-влак нерген гына огыл, моло йылман калык нергенат ойлен кертыныт²⁵.

Марий-влакын куснен кайымыштым кок жаплан пайлаш лиеш, кажныже шүдö наре ийым авалта. Икымше куснымашыже ОзаҢ ханствым шалатымеке тўҢгалын. Тунам тудо тўҢ шотышто индыралт илыме, шкем аралыме да илыш шаланыме дене кылдалтын. Тидлан көра пуламыр пагыт ден черемис сар-влак тўҢгалыныт. Тидыже рүдö властьюлан ик шотшо дене сай веле лийын – пуламыр жап Кыдал Юл кундемыште тўшкан илыше руш огыл калык-влакым «шалаташ» да руш-влаклан илаш йöнан верым ышташ полшен. Марий кундемысе калык толшо-влак деч темдымашым эн чот кугу эҢерла – Юл ден Виче – воктене илыше-влак шижыныт. Тидак тўп калыкым умбакырак, улакрак верыш але йөршын шочмо кундем деч öрдыжкö каяш таратен. Сандене Юл кундемысе калык-влакын шылын куржмышт у властьюм молан утыждене тургыжландарен огыл, умылаш лиеш. Но тыгодымак шылше руш кресаньык-влакым кучымо шотышто мерым приниматленыт²⁶. Кыдал Юл кундемыште марий-влакым корныш лекташ таратыше амал лийын гын, эрвел могырыш нуным весе шупшын – тушто яра мланде киен.

XVI – XVII курым коклаште марий-влакын илемышт тора эрвелне, Кокла Уралын Кунгур ден Верхотурье уездлаштыже, верланен²⁷. Пример шотеш 1580 ден 1640 ийлаште Верхотурье уездыште Байтемировка ялын шочмыжым палемдаш лиеш. Тушто илыше-влакын мутышт почеш, 1730 ийыште руш чиновник марий-влакын куснен кайымышт да тунам лийше событий шотышто тыгай ойлымашым возен коден:

«Эртыше курымышто, эше ОзаҢ олам налме деч ончыч, нунын кугезе кочашт моло черемис-влак дене пырля ОзаҢ вес могырышто Буржум (Уржум) эҢер воктене иленыт. Тушто Москон кўштымашыже почеш руш-влак Буржум олам чоҢеныт. Тудо кызытат уло. Кунам тиде эҢер дене Буржум олаш руш-влак толаш тўҢгалыныт, кугезына-влак моло черемис дене пырля, кө кушко шонен, кушто верым муын, тушко куснен каяш тўҢгалын. А нунын кугезе кочашт ден кочашт Бисерть эҢер воктене верланыше Верхотурье уездыш толыныт. Тидлан ынде шүдö ият лиеш»²⁸.

XVII курым кыдал марте эрвельш куснен кайыше-влаклан правительствомогырым кугу тўткыш лийын огыл гын, ынде тыгай кончышым вуйлатыше-влак ужде кертын кертын огытыл. 1649 ийыште Руш кугыжанышыште пенгыдемдыме у закон-влак (Соборный уложений) кресаньыкым йөршын права деч посна коденыт, шылын куржаш төчышө-влакым кучымо шотышто мерым пенгыдемденыт да нине закон-влак руш огыл калык үмбагат шарлен. Тылеч посна вуйлатыше-влак калыкым пашаш ушымо шотышто шке планыштым илышыш шындараш тўналыныт. Эн ондак кугыжаныш тўрыштө улшо кумдыкым чоткыдемдаш да мланде пашам ышташ кўлын. Эн неле пашашкыже верысе калыкым колтеныт. Тидлан көра марий-влакын куснен кайыме движенийышт угыч ылыжын да тудын кокымшо этапше тўналын.

Сарзе укрепленийым чоґышо-влак коклаште марий-влакат лийыныт. Мутлан, Симбирск гыч Чолман ден Ош Виче энгер-влак ушнымо марте шуйнышо кужу пырдыжым (Закамский оборонительный линейым) тўн шотышто Озаґ губернийысе чуваш, марий ден удмурт-влак чоґеныт²⁹. Тынеш пурышо-влакым, чий веран калык ден мусульман-влак деч ойыраш манын, вуйлатыше-влак нуным угыч вес вере кусараш кўштеныт. Религий дене кылдалтше куснымашым виеш да изи тўшка дене эртареныт. Марий-влак нелылык гыч лекташ адак шке ойыртемалтше йөныштым кучылтыныт – Марий кундем гыч шке кумылын шылын куржыныт. Кресаньык «пудыранчык» деч вара, каратель отряд-влакын порядкым ышташ тўналмекышт, миграций толкын угыч вийым налын. Тыге, мутлан, 1670-ше ийлаште, Степан Разинын вуйлатыме кресаньык сарым темдалмеке лийын»³⁰. XVII курымын кокымшо пелыштыже тынеш пурыдымо калык-влакым «темдымаш» кокла шотан лийын гын, вес курым лишемме дене сўрет вашталташ тўналын. Тунам Кокла Юл кундемыште православный черке эн кугу тушманлан чий верам огыл, а мусульманством шотлен. Черке пашаеґ-влакым эн чот марий ден чий верам кучышо моло калык-влакым ислам вераш «савырымаш» тургыжландарен. Тидын годымак черке пашаеґ-влак у

мландым шупшын налмашкат чолган ушненыт. Марий кундемыш монастырь-влакым чоҥымо паша касвел гыч толын да Вүтла эҥер бассейн ден Юлын Курык могыржо гыч «керылт пурен». XVII курымдын пелыж гыч олыкмарий-влак илыман шола вельштат монастырьлан мландым пуэдаш тўҥалыныт³¹. Тидлан да моло семын шыгыремдымылан кресаньык-влак шылын куржаш тўҥалыныт. Сандене яра шинчен кодшо оралте-влак писын ешаралтыныт. Тидын нерген тунамсе возгалыше-влакын книгагыштышт «Ўпö уездыш куржын» манын возымым чўчкыдын ужаш лиеш³².

XVI – XVII курымлаште Кыдал Юл кундемыште руш-влакын эффективнын вуйлатымышт тўҥ шотышто военно-административный паша дене кылдалтын да тунамсе власть Юл кундемыште илыше калык-влакын «көргö пашашкышт» күлеш годым гына «пурен» гын, Петр Великийын вуйлатымыж годым сүрет вашталтын. Юл кундемыште тунам руш калыклан утларак пайдам ышташ тыршеныт, сандене политикымат тидым шотыш налынак пенгыдемденит да тўҥ задаче семын верлаште калыкын илышыштыже да вуйлатыме пашаштыже верысе ойыртемем йөршын пытараш палемденит. Тидым илышыш пурташ манын, тўрлымат шонен муыныт – калык деч кугу йозакым «кўраш» тўҥалыныт. Тидыже эше Петр I вуйлатыме жапыште ыштыме кугу чоҥымо паша да сар-влак денат кылдалтын. Тидлан көра кугыжаныш казна йөршын яраш кодын. Андреас Каппелер тиде пагытым тыгерак акла: XVIII курым тўҥалтыш гыч латвич ий жапыште кресаньык-влаклан йозакым кок-ныл пачаш кугемденит³³. Лўмоксам тўлаш ыштыме дене илыш эшеат чот нелемын. Шылын куржшо кресаньык-влакым эскерыме да кучен кондымо еҥ-влак шотышто законым пенгыдемдымылан көра шылын куржшо-влакын чотышт ешаралтын гына. Чыташ лийдыме илыш моткоч шуко еҥым шочмо кундем гыч «поктен», эсогыл ял-влак пустаныныт. Вес верам кучышо калыкым тынеш пуртымаш светский кучемлан регионышто шке авторитетшым гына нöлташ полшен. Тыге, Пётр Великий вуйлатыме жапыште Кокла Юл кундемыште руш огыл калыкым тынеш пуртымо сомыл утларак вийым налын. Мут толмашеш, кугыжа тунам

Озаҥысе митрополит Тихонлан марий-влак коклаште миссионер пашам эртараш кўштен. Тынеш пуртымо пашаште умылтарыме да туныктымо йōным, тыгак мут колыштдымо-влакым шыгыремдыме йōнымат кучылтыныт. Пётр кугыжа деч вара тынеш пуртымо компаний ик жаплан шыпланен гын, 1740-ше ийла гыч тудо эше утларак вияҥын каен. Миссионер пашаште калыклан виеш тушкымаш лийшаш огыл улмаш гынат, практикыште йōршын вес сўрет лийын: тўшка дене, пўтынъ ял дене тынеш пуртеныт, верлаште чиновник ден черке пашаеҥ-влак мут колыштдымо-влакым кырен, погыштым поген налын кертыныт, южо еҥжым кугыжаныш сословий гыч помещикын кресаньыкышкыже «савыреныт». Христиан верам шыҥдарыме пашан вораҥмыже эше тебе мо дене кылдалтын: тынеш пурышо-влаклан кугыжыныш окса дене кылдалтше тўрлō льготым темлен, а кō тынеш пураш тореш лийын, тудлан ешартыш налогым тўлыкненыт. Православийыш кусарыме паша лўмжылан гына ышталтын гынат, тудо сайын вораҥын каен – тидыже вуйлатыше-влакланат вучыдымо лийын³⁴.

Йўла шот дене шыгыремдымаш, XVI курымысо сар-влаклан кōра лийше неле илыш, шагал чотан калыкын праважым пудыртымаш калыкым шочмо кундемже гыч шылын куржаш таратеныт. Тидлан экономике дене кылдалтше йодыш-влакат амалым ыштеныт. Тўрыс налмаште, нуно незер калыкын илышыштыже тўҥ верым налыныт. Сандене шылын куржшо-влак коклаште марий-влак гына огыл, моло калык гыч лекше-влакат лийыныт. Тидым шотыш налын, марий-влакын эрвел могогырыш куснен кайымыштым посна огыл, а тўшка кресаньык куснымашын ик ужашыже семын ончыман. Но тыште марий-влаклан гына келшен толшо амалат лийын.

XVIII курымын икымше пелыштыже Ўпō уездысе марий-влакын чотышт писын кушкын каен гын, Кунгур уездыште тудо ончычсо семынак кодын. Сандене Ўпō уезд шылын куржшо марий-влакын тўҥ верышкышт савырнен – тушто эн шуко марий еҥ илен. Геннадий Сепеевын палемдымыж почеш, 1760-шо ийлаште, куснен кайыме жап эртымеке, тиде уездыште 180 – 190 марий ял шотлалтын³⁵. Тунам Чолман ден Урал кундемыште марий-влак кузе

вераҥыныт, тачат нуно тыгеракак илат. Тугеже, марий общине-влак тушто XVIII курымын кокымшо пельштыжак лийыныт. Лач нуно посна тўшка семын эрвелмарий калыклан шочаш негызым пыштеныт. XIX курым мучашлан эрвелысе финн-угор калык-влакым палыше учёный-влак теве мом умыленыт: эрвелмарий-влак Юл кундемыште илыше олыкмарий калык деч илыме вер шот дене гына огыл, тыгак илыш-йўла да йылме денат ойыртегалтыт. Тунам йылмыште у – «эрвелмарий» – термин шочын. Тунам эше нуным «эрвел черемис» маныныт.

Эрвелмарий диаспор XX курым мучаште – XXI курым тўҥалтыште

Калык чот да илыме вер

Кумда территорийште марий-влак гына огыл изи тўшка дене иленыт, Россий Федерацийысе моло руш огыл калыкат тыге илен. Тидым тыгай пример дене пенгыдемдаш лиеш: чумыр марий калык гыч пеле утлаже кызыт Марий Эл Республик деч өрдыжтө ила. Россий Федерацийын 25 регионштыжо илыше марий-влакын чотышт ик тўжемыват эрта³⁶. Тиде теве мо нерген ойла: марий-влак эрвел ден Юл кундемысе мланде деч посна ятырлан өрдыжтө шаланен илат. У регионш куснен кайымаш XX курым мучашлан – XXI курым тўҥалтышланат келшен толеш. Тидыже эн чот ола-влакын кушмышт (урбанизаций) дене кылдалтын – рўдолалаште промышленность вияҥеш, калыкым шке декыже «шупшеш».

Туге гынат, шуко марий ялешак илаш кодеш. 2010 ийысе данный почеш, чыла марий калыкын 57 процентше ялыште илен. Эрвелмарий коклаштат ялысе-влак ятырын лийыныт – палемдыме ийыште Башкортостан Республикыште илыше марий калык гыч 66 процентше ял ден селаште илен. Удмурт Республик ден Свердловск областым ончалаш гын, тушто тиде пале эше шагалрак, 60 да 48 процентым айла. Но чумыр Российысе калык дене таҥастарымыште, тиде шуко – тунам эл мучко ялыште илыше-влакын чотышт, национальностыым шотыш налде, 26 процент веле лийын.

Юл кундем ден эрвелне илыше марий-влак коклаште калык семын ойыртегалтше чекым Виче эҢерын ұлыл йогынжо дене палемдат. Тыге, Киров кундем ден Татарстан Республикыште илыше марий-влакын ужашышт эрвелмарийлан шотлалтыт³⁸. Жап эртыме семын марий-влакын верланыме кумда мландыште илыме вер дене кылдалтше илыш-йўла да тўвыра ойыртегалдырнаш тўҢгалын. Тидлан кўра эрвелмарий-влакым ныл изирак тўшкалан шелыт. Илыме верлан мландым ойырымо годым эҢер-влакым тўҢ корно семын ойырымылан кўра марий-влакын тўшка лўмыштат илыме вер лишне верланыме эҢер лўм денак кылдалтын.

1. **Чолман марий** – Киров кундемыште Чолман-Виче эҢер-влак коклан кечывалвел ужашыштыже, Татарстан ден Удмуртийыште (Кильмезь, Малмыж, Агрыз, Алабога, Менделеевск, Алнаш, Грах, Карагўл, Киясовский, Малопургинский районлаште).
2. **Ўпў марий** – Башкортостанысе Ош Виче, Ўпў ден Буй эҢер-влак коклаште (Балтач, Пўрў, Благовещенск, Бурай, Дўртыльў, Иглин, Калгаса, Караидель, Краснокам, Мишкан, Янаул да моло районлаште) илат.
3. **Белебей марий** – Башкортостан ден Татарстаныште Сюнь эҢер мучаште да Ик ден Сюнь эҢер-влак коклаште (Бакалы, Белебей, Илиш, Шаран, Актаныш, Мензелинск, Муслўм районлаште).
4. **Урал марий** – Свердловск область ден Пермь кундемыште Ўпў ден Сылва эҢер-влак мучаште (Арти, Ачит, Красноуфимск, Нижнесергинский, Кишертский, Октябрьский, Суксун, Чернушинский районлаште)³⁹.

Эрвелмарий-влакын кузе верланымыштым 1-ше картыште ужаш лиеш. Тудым 1989 ийысе данный почеш ыштыме⁴⁰. Картыште ныл изирак тўшкаш пурышо марий-влакын илыме верыштым ончыктымо. Тиде кумдык Виче эҢер мучаш гыч тўҢгалын, Кокла Урал марте шуэш да 500 утла уштышыш шуйна.

1989 ийысе перепись почеш, эрвелмарий-влак илыман республик ден областьлаште чылаже 401 илыме верым (населенный пункт) ончыктымо. Тушто илыше-влак кокла гыч шукынжо марий лийын (1-ше табл.). 299 илыме верыште марий калыкын чотшо 80 процентым эртен гын («марий» колонко), 102 вере 20 гыч 79 процент («варналтше» колонко) марте шуын⁴².

1-ше таблице.

20 да утларак процент марий улман илыме вер-влак: эрвелмарий-влакын илыме республик ден область-влак, 1989 ий.

И л ы м е к у м д ы к (территорий)	Илыме вер-влакын чотышт		
	марий	варналтше	чылаже
Киров область*	16	7	23
Удмурт АССР	12	7	19
Татар АССР**	21	3	24
Башкир АССР	223	68	291
Свердловск область	21	11	32
Пермь область	6	6	12
Чылаже	299	102	401

*Кильмез район да Малмыж районушто Виче эҢерын пурла могыржо.

**Агрыз, Алабога, Менделеевск, Мензелинск ден Муслим район-влак.

1-ше таблицыште шеледыме республик ден областьлаче ял ден села-влак ончыктат, Башкир АССР, кызыт Башкортостан Республик, эрвелмарий-влак илыман ик эн кугу кумдыклан шотлалтеш; тиде республикыште илыме вер-влакын кум нылымше ужашыже верланен. Тыгак палемдыман, Пермь область деч посна моло кундемшытыже чылт марий ял ден села-влак чыла вере шукын улыт.

1970 ийысе перепись почеш, Геннадий Сепеев тыгай иктешлымашым ыштен: чумыр эрвелмарий калыкын чотшо 160 түжем утла. Мемнан данныйна, тудо

1989 ийысе перепись почеш ышталтын, калык чот изиш шагалрак – 145 түжем ең. Тиде Россияшты илыше чумыр марий калыкын 23 процентше лиеш⁴². Умбагыже, 1989 – 2010 ийлаште, эрвелмарий калыкын чотшо Башкортостаныште, Удмуртийыште, Пермь кундем ден Свердловск областыште илыше-влакын чотышт дене пропорционально вияҥын манын шонаш гын, 2010 ийлан тудо 132 түжем лийшаш. Туге гынат, шотыш налман, калык чотым рашемдыме годым кө тудо жаплан 1-ше таблицыште ончыктым кундем деч өрдыжтө лийын, тудым шотлымо огыл. 1989 ийыште марий калыкын чотшо элыште эн шуко лийын, а совет жап деч вара тудо шагалемен (2-шо табл.). 1989 – 2010 ийлаште калык чот 96 түжем еңлан але 15 процентлан иземен. 1989 ий деч вара тыгай сүрет марий-влакын илыме чыла кундемыштат палдырна. Но калык чот шагалемамаш түрлө регионшты икгай огыл. 1989 ден 2010 ийлесе перепись жапыште Марий Эл Республикыште түп калыкын чотшо 33 түжем еңлан але 10 процентлан шагалемен. Эрвелмарий-влакын илыме кундемлам налаш гын, тиде пале түрлө. Тыге, Башкортостан ден Татарстаныште калык чот улыжат 2 – 3 процентлан шагалемен гын, моло регионлаште тудо Марий Эл Республикысе деч палынак ойыртемаптын. Эн чот шуко Пермь кундемыште, 37 процентлан, шагалемен.

2-шо таблице

Марий калыкын чотшо (түжем ең): СССР, РФ да марий-влак илыман тун субъект-влак, 1959, 1989 да 2010 ийлаште.

Территорий	1959 ий	1989 ий	2010 ий
СССР	504,2	670,9	...
РСФСР/РФ	498,1	643,7	547,6
Марий Эл Республик	279,4	324,3	290,9
Башкортостан Республик	93,9	105,8	103,7
Свердловск область	20,3	31,3	23,8

Удмурт Республика	6,4	9,5	8,1
Пермь область/Пермь кундем	5,6	6,6	4,1
Татарстан Республика	13,5	19,4	18,8
Киров область*	52,6	44,5	29,6
Горьковский/Угарман кундем	5,2	7,9	6,4
РФ-ын моло субъектше	21,0	94,3	62,2

*Киров областын Шараҥге районжым 1960 ийыште Горьковский областын пуэныт. Очыни, тыгай административный вапталмыш кок тўжем деч шагал огыл марий еҢым тўкен.

Тиде але вес терриорийыште этнический группо чотын вапталтмыже шочшо ден колышо-влакын чотышт кокласе ойыртеп, тыгак вес кундемыш куснымо (миграций) да моло калык дене варналтме (ассимилиций) дене кылдалтын. Чумыр марий калыкын чотшо шукуж годым вес кундемыш кайымылан көра шагалемеш. Тыгодым мигрант-влакын могай калык гыч улмышт нерген увер уке, сандене регионлаште калык чот вапталтмым нуно кузе вапталтен кертыт, каласаш неле. Тыште регион-влак кузе шке декышт «шупшыт» але шке дечышт «кораҥдат», тидлан гына энҥерташ лиеш. Мутлан, Марий Элыште илыше ятыр еҢын палемдымыже почеш, могай регионшто экономике сайын вияҥеш да илыш сайрак, еҢ-влак тушко каяш тыршат. Чынак, Марий республикыште калыкын чотшо палынак шагалемын⁴³. Кызытат республик гыч марий-влакын кайымышт раш коеш.

Совет жапын пытартыш ийлаже нерген посна-посна улшо данный-влак теве мо нерген ойлат: Башкир АССР-ыште, Марий АССР дене таҥастарымаште, марий-влакын чотышт утларак ешаралтын. Тидыже, очыни, икшыве шочмо дене кылдалтын – эрвелмарий-влак изиш утларак азам ыштеныт⁴⁴.

Совет жап деч вара тыгак сўрет палдырнен. Тидым теве мо пенгыдемда: 2010 ийыште Башкортостаныште илыше тўжем марий ўдырамашлан (15 гыч 44 ий марте) 1225 йоча логалын гын, Марий Элыште тудо 1065 лийын⁴⁵.

Тидым Башкортостаныште илыше калыкын чотшо эркин шагалеммын ик амалже семын ончыкташ лиеш. Башкортостан деч посна Татарстаныштат марий-влакын чотышт эркинрак шагалеммын. Но тиде Пошкырт кундемысыла аза шочмо дене огыл кылдалтме гай чучеш. Татарстан гыч кайыше марий-влакын чотышт тушко мийыше-влак деч шукарак лийын. Кугу промышленный регион улмылан көра пошкудо Марий Эл гычат тудо калыкым шкеж деке «шупшын».

Марий калык чот дене шагалеммын амалжылан илыме вер, ик кундем гыч весыш кусным да калыкын естественный йөн дене иземмыжым гына огыл шотлыман. Тыште, эн ондак вес калык дене варналтмылан кугу тўткышым ойырыман. Тидым умылаш пример шотеш уло элым (Российым) ончалаш лиеш, но тыште миграций йодышым тарватыманат огыл. Вет марий калык чотын естественный йөн дене вашталтмыже элыште улшо модель почешак вияҗеш. Туге гынат, марий-влакын чотышт Российыште илыше моло калык деч сайынак ойыртемайтеш: 1989 – 2010 ийлаште чумыр марий калыкын чотшо 15 процентлан, а элыште илыше калыкын чотшо 3 процентлан шагалеммын. Тыгай кугу ойыртеммын амалжым, очыни, вес калык дене варналтмым (ассимиляций) шотлыман. Тидлан көра марий-влакын чотышт шагалем толеш.

1989 ий гыч тўнгалын 2010 ий марте марий-влакын чотышт кузе вашталт толмым шымлыме почеш тыгай иктешлымашым ышташ лиеш: вес калык дене варналтмаш 1980 – 1990 ийлаште изиш эркышнен, а вара угыч вийым налын⁴⁶.

Тидын годым Совет жапысе пагыт ончыкта: марий калыкын чотшо чыла тўшкашат иземеш. Тўрыс налмаште, Пошкырт кундемыште 1989 – 2002 ийлаште марий-влак шке чотыштым арален коденыт, а тудын деч вара 2010 ий марте марий-влакын шагалеммышт изиш шижалтеш. Тиде теве мо нерген ойла: эрвелмарий-влакын, марий-влакын моло тўшкашт дене таҗастарымаште, шке калык верч шогымо койыш-шоктышышт утларак пенгыде. Тидын деч посна ты сўретым весат умылтарен кертеш:

Башкортостанысе марий-влак утларак йочам ыштат. Татарстаныштат тыгаяк динамике палдырна, но, кузе ончыч палемдышна, тиде вес кундем гыч мийыше-влаклан көра лийын сeҥа. Совет жап деч вара эрвелмарий-влакын илыме моло кундемыште, поснак Пермь край ден Свердловск областыште, марий калыкын чотшо эше писынрак шагале мын.

1-ше ден 2-шо таблицылаште ончыктымо данный-влак эрвелмарий калыкын ныл изирак тўшкаш пурышо-влак шотышто могай-гынат умылымашым пуа. Но кажныжым посна, лончылен, аклаш неле. Эн ондак, мутлан, Удмуртийыште илыше чыла марийже эрвелмарий тўшкаш огеш пура. Совет жапыште да тудын деч вара лийше миграцийлан көра республикыште, поснак олалаште, Юл кундемысе марий-влакат илат. Весе: эрвелмарий-влакат илыме верыштым алмаштеныт да изирак тўшка-влак икте-весе шот коклаште варналтыныт. Кумшо: Татарстан ден Киров кундем шотышто 2-шо таблицыште ончыктымо цифр-влак марий-шамычын чумыр чотышт нерген ойлат. Тидын годым теве мом шотыш налман: палемдыме кундемлаште эрвелмарий-влакат, Юл воктенысе марий-влакат илат.

1989 ийысе переписьлан эҥертен, ме кажне изи тўшкаш пурышо марий-влаклан акым пуэнна⁴⁷. Тиде жап деч вара Россий Федерацийысе посна кундемыште (але кундемлаште) марий-влакын чотышт уло марий калык чот дене келышын вияҥын манын шонаш гын, 2010 ийлан теве могай сўрет лийын: чолман марий – 14 тўжем еҥ, үпö марий – 89 тўжем, белебей марий – 12 тўжем, урал марий – 18 тўжем. Чот дене ончаш гын, эн шуко – эрвелмарий кокла гыч кок кумшо наре ужашыже – үпö марий. Моло кум тўшкаже икте-весеж деч утыждене огеш ойыртемалт: кажнышкыже 10 гыч 20 тўжем марте марий еҥ пура.

Калык кокласе кыл, йылмын вашталтмыже

Вес кундемыш илаш куснымеке, эрвелмарий-влакын кугезышт моло йылман калык-влак коклаш логалыныт. Илаш верым улак верыште ойыраш тыршеныт гынат, илен лекташлан тусо калык дене кылым ышташ кўлын.

Тыге нуно эркын вес кундемыште илыше калыкын илыш-йўлаж дене палыме лийыныт.

Пошкудышт - пошкырт, руш, татар, удмурт ден чуваш – эрвелмарий-влакын культурыштышт да илыш-йўлаштышт кажныже шке «кышажым» коден. Но эн чот руш да татар-пошкырт-влакын влиянийышт шижалтеш. Чолман ден урал марий-влакын кылышт руш калык дене ондакат лийын. Сандене нунын тўвыраштышт да илыш-йўлаштышт руш «пале» утларак палдырна. Поснак тудо урал марий-влакын койыш-шоктышышт раш шижалтеш. А ўпö ден белебей (эше утларак) марий-влак татар да башкир-влак дене йыгыре иленыт, сандене культурышкышт, илыш-йўла ден йылмышкышт нунын дечын ятыр «налыныт»⁴⁸. Южо марийже эсогыл татар ден пошкыртыш «савырненыт» – тиде кончыш руш кугыжанышыште духовный ден светский вуйлатыше-влакымат тургыжландарен⁴⁹. Татар йылме шуко вере верысе калык дене кылым кучымо йөн семын кўлын, сандене марий-влакын татарла ойлымышт тыглай сомыл лийын⁵⁰. Но ХХ курымышто эрвелмарий-влак коклаште татар йылме кокымшо планыш куснен – нуно утларакше рушла мутланаш тўнгалыныт. Религий шотыштат тыгаяк сўрет палдырнен: революций марте эрвелмарий-влак кокла гыч изирак ужашыже мусульман йўлалан шўмангын, але тушко куснен гын, совет жап деч вара ятыр самырык ен тынеш пураш тўнгалын⁵¹.

Шуко эрвелмарий шке чий йўлажым совет жап марте арален коден⁵². Вес верам кучышо-влак дене нуно родо-тукым кылым ышташ тыршен огытыл – Российысе законат православный ден православный огыл-влак коклаште ешым чумыраш чарен. Совет кучем тўрлö национальностян ешым погаш чаракым ыштен огыл гынат, эрвелмарий-влак коклаште вес йылман калык гыч лекше ўдыр-рвезе дене ушнышо-влакын чотышт ХХ курымын кокымшо пельштыже гына палынак кушкаш тўнгалын⁵³. Тидым Удмуртийысе (Грах ден Каракулино район-влак) да Башкортостанысе (Калтаса ден Мишкан район-влак) данный-влак пенгыдемдат. Таҥастарашлан: 1950 ийла деч вара ешым погышо-влак кокла гыч вес йылман калык дене ушнышо-влак чотышт 3

процент лийын гың, 1990 ийла тўҢалтыште тиде показатель кум пачаш кугемян. Но ныл районын данныйже почеш гына чумыр эрвелмарий калыкым, мутат уке, аклаш огеш лий. Ончыктымo цифрым, очыни, изиш иземден каласыме. Тылеч посна эше теве мом палемдыме шуэш: 30 ий жапыште ўдырамаш ден пўрѐн-влак коклаште ойыртеп йомын гаяк – 1950 ийлаште вес национальностян ўдырым налше марий рвезе-влакын чотышт, марлан кайыше ўдыр-влак дене таҢастарымаште, кок пачаш шукырак лийын. Могай калык гыч улмо нерген ойлымо годым, теве мо палдырна: 1990 ийлаште варналтше (смешанный) еш-влак кокла гыч пелыже утла ешыште пелашышт (ватышт але марийышт) руш лийын. Весымат ешарыман: варналтше ешым чумырымо годым палемдыме районласе марий-влак, моло калык (руш, татар/ пошкырт, удмурт) дене таҢастарымаште, шукынжо шке кундемысе йўла почеш сўаным эртареныт⁵⁴.

Руш огыл калык гыч лекше еҢлан вес йылман ўдыр-рвезе дене ешым чумырымаш – могай калык гыч улмым, тўвырам да илыш-йўлам мондымашке шукта (вес калык дене варналтеш). Российысе финн-угор калык-влакым шымлымаш ончыктен: варналтше ешыште шочын-кушшо йоча ончыкыжым шочмо йылмыжым палыдыме, чўчкыдын руш лийын кушкеш⁵⁵. Тидым шотыш налын, тыгай шонымаш шочеш: марий калыкын чотшо шагалеммаш шукыж годым варналтше ешым погымо, олашке илаш куснымо да калык тўвыран, кугыжаныш руш культур дене таҢастарымаште, конкурент семын начаррак улмыж дене кылдалтын.

Калыкын шкешамжым (самосознанийжым) вияҢдымаште йылме эн тўҢ верым налеш. Йылмым вашталтымаш марий айдемын калык семын ойыртепмалтше койыш-шоктышыжым шукыж годым огеш вашталте гынат, тудым вес калыкыш «савырымаште» икымше ошкыл семын ончыман. XX курымын кокымшо пелыштыже марий-влак шочмо йылмышт деч йўкшаш тўҢалыныт. Тиде Совет жап деч вара сайынак коеш. 2010 ийысе перепись почеш, Марий Элыште илыше чумыр марий калык гыч 80 процентше марий йылмым шочмо йылмыжлан шотлен. Шочмо кундем деч ўрдыжтў илыше

изирак чотан калыклан, Марий Элыште илыше-влак дене таҥастарымаште, шке йылмым арален кодаш эшеат нелырак. Тидын шотышто РФ-ын чыла регионыштыжо илыше марий-влаклан келшыше общий показательын кугытшо 69 процент лийын. Эрвелмарий-влакын илыме кундемыштым налаш гын, тушто тыгайрак сүрет коеш: Башкортостаныште илыше чумыр марий калык гыч 88 процентше шочмо йылмыжлан марий йылмым шотла, Татарстаныште тиде пале Марий Элысе гаяк, Удмуртийыште – 73, а Свердловск кундемыште – 65 процент.

Көн шочмо йылме ден национальностьюшо келшен толын огыл, нуно чылан гаяк шочмо йылмыштлан рушым ойыренят. Нине регионлаште шочмо йылме семын кумшо йылмым палемдыше-влакат улыт, но нунын чотышт кок процентыш веле шуэш⁵⁷. Тидымат шотыш налман: кажне эрвелмарий шочмо йылмыж деч посна эше руш йылмым пала (южыжлан тудо шочмо йылме, южыжлан – кокымшо йылме), а кокымшо шочмо йылме семын татар але пошкырт йылмым палемдыше-влакын чотышт ятырлан шагалемын. Сандене йылме тўшка вашталтме нерген ойлаш лиеш. Совет жапысе пытартыш перепись почеш, Башкир ден Татар АССР-ыште илыше, пошкырт ден татар йылмым кокымшо шочмо йылмылан шотлышо марий-влакын чотышт 10 процентымат эртен огыл⁵⁸. А вет эше XIX курым мучаште Ўпö губернийыште илыше марий-влаклан вес калык дене кылым ыштымаште татар/пошкырт йылме тўн верым налын. Но варарак тудым руш йылме алмаштен.

Пошкырт кундемыште илыше марий-влак шочмо йылмыштым Марий Элыште илыше-влак деч сайрак аралат манме шонымашым умылтараш кўлеш, шонем. Тиде, очыни, икмыняр амаллан көра лийын кертын. Икымше. Пошкырт кундемысе марий-влак шукынжо, тўшкан, ял шотан илемлаште верланеныт да кажне кечын шочмо йылме дене мутланат. Кокымшо. Шочмо йылмым туныктымо паша Башкортостаныште южо сферыште Марий Элысе деч сайрак шукталтеш. Мутлан, 2006/2007 тунемме ийыште Башкортостаныште марий йылмым шочмо йылме семын тунемше-влакын

чотышт 65 процент, а Марий Элыште 44 процент лийын⁵⁹. Эше тыгай сведений уло: пошкырт марий-влак шочмо йылме дене лекше газет ден журналлан, Марий Элыште илыше-влак дене таҥастарымаште, утларак подпискым ыштат да марла изданийым шукарак лудыт⁶⁰. Калык тўвырам шарымаште да шочмо йылмым аралымаште верысе мер ушем-влакын пашаштымат ончыктыде кодаш огеш лий⁶¹. Йылме да калыкын ойыртегалтше йўлаже коклаште пёнгыде кыл улмылан көра, эше ик фактор семын калыкын шкешамжым (самосознанийжым) да Юмылан ўшаныме марий веражым (чий йўлажым) палемдаш лиеш. Тудо Башкортостанысе марий-влакын, Марий Элысе дене таҥастарымаште, утларак аралалт кодын. Ик мландыште түрлө йылман (шуко чотан да изирак чотан) калык-влакын пырля илымышт да шке тўвыраштым аралымыштлан көра Пошкырт кундемаште полиэтнический системын вияҥмыже да калык-влакын икте-весеышт коклаште пёнгыде кылым ыштен моштымышт нерген ойла.

Туге гынат, марий йылмым арален кодымо йодыш Башкортостаныштат, поснак олалаште, пўсын шога. Олаште илыше марий ача-ава-влакын йочашт пелыже утла шочмо йылмышт дене мутланен огыт мошто. Тидыже ача-аван шочмо йылмыжым пагалымыже да тудын дене ешыште мутланымыж дене кылдалтын. Тидын нерген верысе ик чолга марий еҥ тыгерак каласыш: республикыште марий еш-влак кок ужашлан пайлалтыт. Иктышт шочмо йылмым аралыме верч тыршат, йочаштым марий шўлышеш куштат, шке тўвырам пагалаш туныктат; весеышт, мёнгешла, икшывыштым шочмо йылме деч йўкшыктарат да рушла гына мутланаш туныктат⁶². А ешыште йочалан шочмо йылмым огыт туныкто гын, школ гына кушкын толшо тукумлан марий йылмым кўлеш семын «пуэн» огеш сеҥе.

Почешмут олмеш: тўшка марийын шкешамже, Марий республикын рольжо

Калыкын шкешамже, тудын вияҥмыже шукаж годым түп (марий) йылман калык илыман республикыште шочмо йылме дене уверым налаш йёным

ыштыме дене кылдалтын. Карл Дойчын умылтарымыж почеш, посна калыклан күлеш семын вияҥашыже илыш дене кылдалтше вашмутланымаш (коммуникаций) да тудын пайдале улмыжо пеш кугун полшат, молан манаш гын ик культуреш негызлалтше калык эн ондак уверым вашталтыше тўшка семын аклалтеш⁶³.

Революций деч ончычсо кугезына-влак дене таҥастарымаште, XXI курымышто илыше марий-влак тўвыра дене кылдалтше уверым писын налын да шаркален моштат. Чыланат грамотан улмышт, электрон технологий йоным кучылтмышт да кызытсе саманлан келшыше транспорт йонышт тора кокламат сеҥен кертеш. Но марий калыкын тўвыра уверым налме каналже-влак пайдам огыт кондо, молан манаш гын шукынжо рушла СМИ-м кучылтыт. Тидын годым ятыр марийже шочмо йылмыжым огеш пале але марла лудын огеш мошто. Тыге, руш йылмым кучылтмаш да марий литератур йылмым күлеш семын тунем шуктыдымаш посна калык семын вияҥме корнышто кугу чаракым ыштат. Тиде проблеме эше теве мо дене нелемеш: марий тўвыра да марий калыкын вияҥмыже нерген рушла электрон телекоммуникативный системаште шагал ойлалтеш. Тидым диаспор-влак поснак чот шижыт.

Туге гынат, XX курым мучаште – XXI курым тўналтыште эртарыме шымлымаш ончыктен, эрвелмарий-влак икмыняр курым ончычак вес калык коклаш илаш кусненыт гынат, нуно калык семын ойыртегалтше сыныштым да кугезе марий мланде гыч куснен кайымыштым тўтыра гай гынат, шарнат. Статья мучаште эрвелмарий калыкын тачысе шкешамже нерген икмыняр йодышым тарватынем. Ик марий калык семын ушнаш күлмө шотышто эрвелмарий-влакын могай шонымашышт? Марий кундемыште илыше марий-влак деч нуно шкеныштым ойыртегалтшылан шотлат мо? Марий Эл дене кыл шотышто нуно мом ойлатт? Нине йодыш-влакым күшнө палемдыме шымлымаште лончылымо. Но иктешлымашым ыштыме годым интеллигенцийын да тўшка калыкын шонымашыжым посна ончымо. Тушечын икмыняр иктешлымашым темлена⁶⁴.

Эрвелмарий-влак кокла гыч ятыр еҥже Российын вес регионлаштыже, тыгак Марий Элыште илыше-влак дене вияш кылым куча, тўвыра да туныктымо пашаште марий-влаклан кертме семын полшаш тырша. Марий Эл деч өрдыжтө илыше-влак деке южо марла СМИ миен шуэш, кеч тудым пайдалын кучылтмо йодыш шотышто нелылык уло. Сандене эрвелмарий-влак шкеныштым чумыр марий калыкын, Бенедикт Андерсонын терминже дене ойлаш гын, «шонымо сообществын» ужашыже семын шижыт манын ойлен кертыва⁶⁵.

Интеллекцийым йодыштмо годым «шонымо сообщество» шотышто тыгай йодыш лийын: Тендан шонымаште, Юл-Урал кундемысе түрлө регионьшто илыше марий-влакым ик марий калыклан шотлаш лиеш мо? Вашмутым пуышо 227 еҥ гыч 48 процентше «лиеш» манын вашештен. 32 процентше, тўҥ шотышто, тыгаяк шонымашан лийын, но «икмыняр ужашыжым гына марий калыклан шотлаш лиеш» манын палемден. «Ик марий калык» манме шонымаш дене келшыдымыже але вашмут деч кораҥшыже шуко лийын огыл, 20 процентыш веле шуын. Тышеч коеш: ик марий калыкыш ушнымо йодыш але мучашлалтын огыл. Тидымат палемдыман: ик калык улмо шотышто шонымаш интеллекций коклаште утларак, а тыглай калык коклаште шагалрак шарлен.

Түрлө сынан вашмут ийгот денат кылдалтын: кугурак ийготан-влак коклаште ик марий калык нерген шонышо-влак, самырык-влак дене таҥастарымаште, утларак лийыныт. Кажне тўшкаште эше теве мо палдырнен: кө Марий Элыште лийын, лийдыме-влак дене таҥастарымаште, ик марий калыкым ыштыме шонымашым сайлан шотленыт. Йодыштмаш ончыктен: Пошкырт кундемыште илыше марий интеллекций, чумыр эрвелмарий интеллекций дене таҥастарымаште, марий калыклан ушнаш кўлмө нерген шонымашым поро кумыл дене вашлийын. Тыге, марий-влакым иктыш ушымо шотышто шонымаш марий еҥын ийготшо, Марий Элыш чўчкыдын толмыжо да тудын илыме верже денат кылдалтын.

Регионышто молан тыгай сүрет лиймын амалже түрлө. Эң ондак, марий газетым налмаш, тышке Марий Эл гыч мийышат пура. Чумыр эрвелмарий коклаште газетым пошкырт вел марий-влак эн шукын лудыт. Весе: Башкортостаныште, эрвелмарий-влакын илыме моло кундем дене таҥастарымаште, марий йылмым туныктышо школ-влак утларак улыт. Тидымат каласыман, эрвелмарий диаспор-влак кокла гыч Марий Эл дене пенгыде кылым үпö марий интеллигенций куча⁶⁶.

Вес кугу тўшкаш урал марий-влакым пурташ лиеш. Марий-влаклан иктыш ушнымо шотышто нуно шагалрак шонат. Тидлан илыме верышт тораште улмо да поснарак тўшка дене илымыштат амалым ышта.

Марий Эл Республикын улмыжо да тыште марий-влакын шукын илмыштлан көра республик деч öрдыжтö илыше моло марий-влаклан тудо шкешотан эталон семын шотлалатеш, сандене түрлө кундемыште илыше-влак шкеныштым Марий кундемысе-влак дене таҥастарат. Вес кундемыште тўшка марий калыкым шымлымаш ончыктен: эрвелмарий-влак шкеныштым Марий Элыште илыше-влак деч ойыртемалтшылан шотлат. Поснак белебей ден урал марий-влак тыгай шонымашан улыт. Тидын деч посна, ойыртема нergen утларак ойлышо марий-влак шкеныштым чын марийлан шотлат. Тыгай марий-влак йодыштмо годым «марий йўла ден традицийым утларак аралаш тыршена» манын палемденыт. Сандене нуно «калык йўлам эн сайын аралена» манын иктешлымашым ыштат. «Марий Эл деч öрдыжтö чын марий-влак илат» але «тыште тўп марий-влак илат» манме ой-влакат тыгаяк улыт. Тыгай шонымаш шочеш, пуйто йодышлан вашмутым пуышо-влак марий калыкым ваштарешла «шогышо» кок тўшкалан пайлат: 1) «искусственный» да изишак профессиональный тўвыра (Марий Элыште) 2) «чын» да калык тўвыра (эрвелмарий-влак).

Марий-влакын ойыртемыштым ончыктымо годым тўн шотышто ныл сферым палемдат: йылме, религий, калык койыш-шоктыш да тўжвал сын. Йылме нergen ойлымо годым тўн йодыш – шочмо йылмым арален кодымаш. Тидын шотышто түрлө шонымаш йонген. Ик могырым, пошкырт вел марий-влак

шочмо йылмым палымыштым гына огыл, тыгак тудын дене кугешнымыштым ончыктеныт. Тыгодым Марий республикыште илыше-влакын йылмышт шотышто чўчкыдын ваштарешла шонымаш йонген. Мутлан, «Марий Элысе марий-влак рушангын пытеныт». Вес могырым, Башкортостаныште илыше шагал огыл марий шке тўшкаштыже вес калык дене варналтше-влак улыт, манын палемден. Пример шотеш «Башкортостаныште марий-влак пеле рушла кутырат» манмым ончыкташ лиеш. Марий литератур йылме нерген кангашыме годым республик деч ўрдыжтў илыше-влак титульный республикысе калык деч вараш кодыт, манын палемденит. Свердловск кундем гыч ик вашештыше «Йылмыштына руш мут-влак улыт, сандене мемнан йылмына Марий республикыште илыше-влакын деч торжарак», манын каласен. Стандарт сынан марий литератур йылме Марий Элан келшен толеш гынат, чын да сайын марла кутырышо-влак, содыки, Марий кундем деч ўрдыжто илат манме шонымаш вес кундемыште илыше-влак коклаште кумдан шарлен.

Эрвелмарий-влакын культурыштышт пошкудо калык деч куснышо элемент-влакат улыт. Тидын нерген нуно шкештат ойлат. Тидын годымак респондент-влак шке калык йўлам Марий Элыште илыше-влак деч утларак аклат манын палемдат. Тидын шотышто ик эн сай пале семын чий йўлалан ўшанле лиймым шотлат. Эрвелмарий-влакын шонымышт почеш, Марий кундемыште марий христианин-влак илат гын, республик деч ўрдыжтў – чимарий-влак. Тидлан кўра гына тиде тўшкаш пурышо марий-влакын шкешамышт чоткыдырак. Йодышлан вашештыше-влак кокла гыч шукынжо лач тыге шонат.

Тидын годымак чимарий йўлам кугурак ийготан-влак утларак жаплат, а эрвелмарий самырык тукум марий йўлалан пешыже мелын огыл. Тиде посна литературыштат палемдалтеш. Тылеч посна у курымын тўналтыш ийлаштыже самырык-влакын посна ойыртегалтше койышышт семын православий деке мелын савырнымашым шотлыман⁶⁷. Тидымак верысе активист-влакат эскерат да чий вера деч йўкшымын амалже семын палемдат.

Ментальность шотышто ойыртеп нерген шонкалыше да ойлышо-влакын мутышт почеш, эрвелмарий-влакын чолга, мутланымаште кумылзак, шкем да молым пагалыше койыш-шоктышышт поснак палдырна. Тиде шижмашак, очыни, нуным моло марий-влакын деч кўшкырак шындаш амалым ышта. Пример шотеш мутланыме годым колмо икмыняр ойсавыртышым палемдаш лиеш, мутлан, «кўкшö самосознаниян», «чолгарак, умылен да шонен ыштен моштышо (практичныйрак)». Шке тўшка нерген сай огыл шонымаш йонгыш гынат, тўн шотышто, эрвелмарий-влак шкеныштым утларак сай могырым аклат да эн чын, эрыкым йöратыше, чумыр марий калыкын лўддымö ужашыже семын шотлат. Сандене ўшандарен каласаш лиеш, шке калыкым кўшкö нöлтymаш эртыше илыш, миф да XVI курымысо сар-влак нерген шарнымаш да эрвелыш куснен кайымаш дене кылдалтын. Тыште, очыни, посна ойырен налме марий калык нерген шонымашат уто огеш лий. Эрвелмарий-влак кокла гыч шукынжо шкеныштым марий калыкын көргö чон поянлыкшым, шочмо калыкын чий йўлажым аралыше ик эн тўн ужашыжлан ужыт.

Тидын годымак тыгай шонымашат уло: эрвелмарий калык тўвыра шке гына, Марий республикын польшыж деч посна, вияннын огеш керт. Тыгай шонымашым интеллигенций кокла гыч вашештыше-влакын кок кумшо наре ужашыже каласен. Тидын годым тыгай закономерность палдырныш: кө Марий Эл дене чўчкидынрак кылым ыштен, тудак шке кўшеш гына виянме шотышто ончыкылыкым ок уж.

Марий республик шке кундемын имиджым (уло марий калыкын шочмо элже, марий тўвырам вияндыме рўдер) кучаш, вес кундемыште илыше родо-влакым умылаш да нунылан кертме семын полшашак тырша. Тиде, очыни, республик деч öрдыжтö илыше марий-влакым гына огыл арален кодымаш, тыгак посна калык семын виянмашлан кўлеш. Вет тидыже шукыж годым Марий Эл да тушто илыше-влак дене кузе кылым ыштыме денат кылдалтын. Йодыштмашын лектышыже ончыкта: эрвелмарий-влак Марий Эл Республикым РФ-ыште улшо чыла регион коклаште ик эн тўнлан шотлат.

Тыгодымак тудын нерген түрлө шонымашым колаш лиеш. Ик могырым, профессиональный түвыра ден йылме шотышто Марий кундем ончылно шога маныт. Вес могырым, эрвелмарий-влак шкеныштым чын марий йылмым да ойыртемалтше түвырам эн сайын аралышылан шотлат. Тидын нерген шонкалымаш южгунам Марий Эл шотышто чоным йүкшыктарыше ойымат луктеш. Пример шотеш ик эрвелмарий авторын «Ончыко» журналыш колтымо серышыж гыч ужашым пуэна:

«Пошкырт кундем гыч Марий Элыш толмо годым шер теммеш марла мутланаш тўҢалам манме шонымаш йоҢылыш улмаш – мōҢгö кумыл волен кает да шке калык верч чон коршта. Тушто марий-влак шочмо йылмышт дене мутланаш вожылыт, йоча-влакым марла огыт туныкто, радио да телевидений дене марла передаче-влаклан тынар шагал жапым ойырымо, эсогыл вес кундем гыч мийышылан тиде шуэн вашиялтше деликатес гай веле чучеш»⁶⁸.

Йылме ситуаций деч посна эше молат кумылым волтат. Екатеринбург гыч мийыше ик самырык рвезе, мутлан, марий олан архитектуржо шотышто тургыжлана: *«Йошкар-Олаште могой гына православный памятник да моло түрлө сооружений уке. А марий калыкын моткоч шагал. Шочмо түвыралан але марий йўлалан пöлеклалтше посна рўдер уке – чыла вере черке-влак гына»⁶⁹.*

Российысе стандартлан келшыше пeҢгыде регионлаште илыше эрвелмарий-влак Марий Элын экономикыже шотышто шукынжо öрыт. Нуным «Марий республик уло марий калыкым иктыш ушен шогышо рўдер семын пашам ыштен кертеш мо?» йодыш тургыжландара. Респондент-влакын шонымашышт почеш, начар экономикылан көра республик түрлө вере шаланен илыше марий-влакым иктыш ушышо рўдер семын шкеж деке «шупшын» огеш керт. Тидын деч посна, шуко eҢын шонымашыже почеш, вес кундемыште илыше марий-влак түшкаштат, Марий Элым вуйлатыше-влак коклаштат авторитетан лидер-влак огыт сите. Кумылат уке. Тидын шотышто урал вел марий-влак кокла гыч ик eҢ тыгай шонымашым каласен:

«Марий-влакын «шӱмыштышт», Йошкар-Олаште, марий шӱлышым нӱлтал колташ гын, тунам моло регионласе марий-влакат «тарванат (кынелыт)» ыле»⁷⁰.

Калык деч йодыштмашат, ончымо литературат кок тӱрлӱ шонымашым шочыктат: эрвелмарий-влакын Марий республик нерген ойлымышт годым моктымат, шылтален ойлымо мутат шокта. Нуно Юл кундем ден эрвелне илыше марий-влак шотышто шкешотан «смысловой оппозицийым» вияҥденыт. Ончычрак «Эрвелмарий-влакын чий вера шотыштат тыгаяк шонымаш» манын палемденна ыле, молан манаш гын эрвелне илыше-влакын марий йӱлашт утларак пенаҥгыде.

Марий мер толкынышто йӱла шотышто шонымаш икгай огыл гынат, пытаргыш жапыште марий йӱлам чыла марийым иктыш ушен кертше вий семын ончат да тӱҥ верыш шындат. Южо чолга еҥын шонымыжо почеш, кугезына-влакын кумалме йӱлаштым илышыш пӱртылташ гын, марий-влакын вес калык дене варналтмыштлан чаракым ышташ лиеш ыле. Но калык йӱла дене гына калыкым иквереш чумыраш лиймылан ӱшанаш нелырак. Шке жапыштыже марий-влакым виеш христиан вераш кусареныт, тыгак ислам ден атеизмым калык коклаш шыҥдареныт, сандене религийлан энгертен гына калыкым иктыш погаш тыршымышын лектышыже кочо лийын кертеш – тудо калыкым ушен огыл, а ойырен сеҥа. Эрвелмарий-влак коклаштат тыгаяк сӱрет. Нуно шке марий йӱлаштым Марий Элысе калык деч сайрак арален коденыт да тидын дене шукын кугешнат гынат, эрвелмарий общине-влак йӱла йодыш шотышто чылт икгай шонымашан огытыл. Тидын деч посна, чий йӱлам сайын палыше-влак коклаштат келшыдымаш шижалтеш. Мутлан, чий вералан доктрине сынан реформаций кӱлеш але марий йӱлам келгын шымлаш институт сынан учрежденийын кӱлешлыкше уло мо? Чылажымат шотыш налаш гын, тачысе условийыште религий калыкым иктыш ушышо вий лийын кертеш манмылан ӱшан шагалрак. Йылме шотыштат йодыш тыгакак пӱсын шога: марий йылмым палыдыме-влакын чотышт ешаралтмылан кӱра йылмын иктыш ушышо вийже

начаремын толеш. Тыгодым йылмын ушышо вийже түрлө регионьшто ойырте малтеш.

Эрвелмарий ден Юл кундемыште илыше марий-влаклан иктыш ушнаш чаракым ыштыше ятыр амал уло. Тидын годымак нине кок түшка икте-весышт дене чак кылдалтыныт. Тидым эн ончыч профессиональный культур пенгыдемден кертеш. Мутлан, марий сылнымутым вияҥдымаште Пошкырт кундем ден моло регионлаште шочын-кушшо эрвелмарий писатель-влак кугу надырым пыштат. Марий Эл Республикыште түвырам «чонгымаште» эрвелмарий кокла гыч лекше искусство пашаеҥ-влак чот тыршат. Пример шотеш Марий Эл гимнын авторжо-влакым палемдаш лиеш: семжым урал марий, семмастар Юрий Евдокимов, мутшым белебей марий кокла гыч лекше поэт Давлет Исламов возеныт. Марий Эл эрвелмарий-влак кокла гыч лекше шуко еҥлан – искусство деятель ден науко пашаеҥлан – пашам ышташ кумылым нӧлтышӧ кундемыш гына огыл, а илыме верышкак савырнен. Тидыже Марий кундемын шке мландышкыже «шупшмо» вийже улмо нерген ойла. Мутат уке, ик могырым, эрвелмарий элитын Йошкар-Ола дене кылже түвыра да мер илышыште гына огыл, моло сферыштат пенгыде. Но, вес могырым, Марий республик шотышто кокытеланымаш да ик калык семын ушнаш чаракым ыштыше ятыр моло нелылык уло. Сандене марий-влаклан посна калык семын пенгыдемаш кӱлмӧ йодыш ончычсо семынак кызытсе жаплан пеш кӱлешан.